

Питання шевченкознавства

Цього року відзначає високий ювілей доктор філологічних наук, заслужений діяч науки і техніки України (1997), завідувач відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (2001–2014), заступник голови редакційної колегії “Шевченківської енциклопедії” Валерія Леонідівна Смілянська. Наукові зацікавлення ювілярки – поетика Шевченка, зокрема у плані наратології й рецептивної естетики, та історія шевченкознавства. Авторка монографій “Стиль поезії Шевченка (суб’єктна організація)” (1981), “Біографічна шевченкіана (1861–1981)” (1984), “Святим огненным словом...” Тарас Шевченко:

поетика” (1990), “Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка” (2000; у співавторстві з Н. Чаматою), збірника наукових праць “Шевченкознавчі роздуми” (2005). Їй належать понад сто статей у збірниках, журналах, “Шевченківському словнику” й “Шевченківській енциклопедії”, передмови до впорядкованих нею видань М. Костомарова, О. Кониського, А. Тесленка. Вона також упорядник видань: Смілянський Л. Твори: У 4 т. – К., 1970–1971; Його ж. Поетова молодість. – К., 1984; Його ж. Вибране. – К., 2005. Узяла участь у колективних монографіях “Шевченкознавство: підсумки й проблеми” (1975), “Творчий метод і поетика Т.Г. Шевченка” (1980), “Т.Г. Шевченко: Біографія” (1984), “Питання текстології: Т.Г. Шевченко” (1990) та виступила співавтором 2-го тому “Історії української літератури ХІХ ст.” у 3-х кн. (1995–1997, за ред. М. Яценка; 2-е вид. у 2-х кн., 2005–2006, за ред. М. Жулинського. – Кн. 1). Автор приміток до вид.: Шевченко Тарас. Кобзар. – К., 1998. Співупорядник видань: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 томах (К., 1989–1990. – Т. 1, 2; а також нової версії 12-томника – 1, 2, 6-го томів; (2001–2003)); “Листи до Тараса Шевченка” (К., 1993).

Редакція журналу вітає свою багатолітню авторку, члена редколегії, бажає їй міцного здоров’я, талану й натхнення на довгі роки.

**СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ ФЕНОМЕНУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
(неоміфологічний аспект)**

Стаття має предметом аналізу неоміфологічні концепції постаті й поезії Т. Шевченка в дослідницькій практиці 1990-х рр. Ідеться про культурологічну концепцію постаті письменника в її діахронному і синхронному аспектах, а також про комунікативну концепцію, реалізовану у творчості митця завдяки комплексу деяких авторських образів, кожен з яких зображений у двох іпостасях – як персонаж і як голос. Міфологізація поезії Шевченка полягає у виокремленні в міфосвіті його доробку трьох символічно-образних світів. Це етноміфологічний космос України, національний та соціальний міфи.

Ключові слова: неоміфологізм, концепції культурологічна й комунікативна, авторські образи, символічно-образні світи.

Valeriya Smilianska. Contemporary reappraisal of Taras Shevchenko's phenomenon (neomythological aspect)

The paper analyzes neomythological concepts of Taras Shevchenko's figure and poetry in research works of the 1990s. It deals with the cultural concept of the writer's figure on synchronic and diachronic levels, as well as with the communicative concept of his oeuvre brought about in some of his central characters, each of them being both a personage and a separate "voice". The mythologization tendency peculiar of Shevchenko's works concerns three symbolic spaces, i.e., the ethnomythological cosmos of Ukraine, the national and the social myths.

Key words: neomythologism, cultural and communicative concepts, character, symbolic spaces.

У всі часи суспільство, що прагнуло самоідентифікуватися й самоствердитися як суб'єкт історії, потребувало спільної духовної основи, на якій могло би згуртуватися у спільноту. Народи витворювали культ своїх великих людей і доленосних подій, які із часом набували статусу національних святощів, свого роду світської релігії. Між національними святощами України найбільша, безперечно, Тарас Шевченко, чия постать зазнала міфологізації такого масштабу, який у європейській культурі справді унікальний.

А. Міфологізація постаті поета

Поминаючи політизовані міфи про Т. Шевченка, які творило і творить кожне суспільно-політичне угруповання від останніх років життя поета й донині, зазначимо як найвагоміші дві міфологічні концепції постаті геніального письменника – культурологічну й комунікативну (визначення певною мірою умовні, бо, по-перше, не вичерпують змістового багатства цих концепцій, а по-друге – створюють хибне враження їх протистояння, попри те що містять низку спільних моментів).

1. *Культурологічна концепція* постаті Шевченка репрезентована відомою монографією О. Забужко (див.: [5]). Базисні генетичні принципи виникнення Шевченкового міфу, за О. Забужко, передбачають як діахронний, так і синхронний виміри.

1. 1. Діахронний вимір проблеми вказує на місце Шевченкового міфу в культурному ланцюзі інших авторських міфів (Данте, Сервантеса, Шекспіра). До того ж авторка, на рахунок якої вже є ґрунтовне дослідження теорії та генезису національної ідеї й української зокрема (див.: [4]), розглядає виникнення цих національно консолідаційних авторських міфів, і Шевченкового так само, як неодмінний складник процесу національних самоідентифікації та самоствердження.

1. 2. Діахронний вимір культурологічної концепції передбачає також погляд на духовний світ Шевченка не як на статичну (за Г. Грабовичем), але як на динамічну

систему, цілісну у своїх базових засадах, таку, котра постійно збагачується, “зростає вверх”, за висловом Є. Маланюка. О. Забужко вирізняє три стадії цього зростання (за схемою С. К’єркегора): першу, естетичну, пов’язану із кризою початку 1840-х рр., що полягала у виборі між малярством і поезією. О. Прицак сприйняв її як боротьбу в Шевченкові майстра-ремісника з богонатхненним пророком [12, 263-264]. О. Забужко бачить у цьому виборі ще й соціально-культурний, а також екзистенційний виміри – “між свободою (“кобзарем” – деміургом національного міфологічного космосу) і несвободою (модним художником імперської культури) *в собі самому*” [5, 97]. Другу, етичну, стадію дослідниця пов’язує із кризою періоду “трьох літ”, яка полягала в усвідомленні поетом “гріховності” бунту козацтва й гайдамацтва і пролиття крові поневолювачів, що нібито спричинилося до розпуки, пасивності українців, впадіння їх у летаргічний сон поневоленості [5, 108-112] (докладніше див.: [14, 170-176]). Упродовж заслання триває, за О. Забужко, третя, релігійна, стадія духовного зростання Шевченка, яка завершується вже в позасланий період, коли відбувається поетове “поступове переродження із “гнівного Єремії” “трьох літ” на “кроткого пророка”, автора “Неофітів” і “Марії”, апостола вже не мети, а любови” [5, 137], – останнє є версією частково Є. Пеленського (1942) [10] та, більш чітко, Ю. Шевельова (1992) [18] – версією, котра аж ніяк не видається переконливою з огляду на створення Шевченком в останні роки “подражаній” пророкам, і то їхнім есхатологічним пророцтвам, з небувалою доти напругою трагізму й ненависті, а також ліричних фрагментів у поемах і ліричних мініатюр тієї ж тональності.

1. 3. Синхронний аспект культурологічної концепції розглядає Шевченків міф як цілісність: по-перше, як ідею спільноти в усій конкретиці її історичного існування, по-друге, як вибудоване відповідно до цієї ідеї власне життя і, по-третє, як синтез обох цих планів у слові, у книзі [5, 22].

1. 4. Синхронний аспект також передбачає розгляд Шевченкового міфу у трьох сучасних авторів контекстах – культурному (романтизм), соціально-політичному (колоніальний статус України і становище першого українського інтелігента) і в контексті національно-конфесійному як свого роду символічне розп’яття поета між офіційним осудом із боку православної церкви та, навпаки, сакралізацією постаті поета селянством як праведника, визволителя із кріпацтва й замалим не народного святого [5, 29].

1. 5. І нарешті, синхронний аспект розглядає весь Шевченків текст як цілісність, а взаємини між поезією та прозою як комплементарні. Джерела Шевченкового міфу – унікальне в історії європейської культури поєднання образу автора (ліричного героя та автобіографічного наратора) і реальної постаті письменника з його цілковито замкнутою на служінні Україні, злиною з нею власною долею. Розгляньмо варіанти “образу автора” в текстах Шевченка.

1. 5. 1. Перш за все, активно дискутується питання про відмінність між “образом автора” в поезії та у прозі. Г. Грабович убачає цю відмінність як протилежність, а тому твердить про дуалізм між “неприспосованою” (у поезії) та “приспосованою” (у прозі) особистостями Шевченка (див.: [2]). Полемізуючи з американським дослідником, О. Забужко розповнює цю проблему до універсальної теми українського культурного дуалізму загалом, який і нині існує в душі кожного українського інтелігента, духовна національна самість котрого нещадно профанується й витісняється тиском іномовної імперської культури. У Шевченка, першого українського інтелігента, який цілком свідомо обрав своїм покликанням розбудову національної культури, опозиція “Україна / імперія” постійно присутня [5, 45-46].

З дещо інших позицій – уже в річищі *комунікативної* концепції – полемізує із Г. Грабовичем щодо “дуалізму” Шевченка культуролог О. Гриценко,

заперечуючи виключний раціоналізм прози й такий же виключний міфологізм поезії на прикладах безсумнівного міфологізму прози та раціоналізму й іронічності поезії. Російською прозою Шевченко намагався комунікувати через профанний легальний дискурс сакральні поняття, інформацію та оцінку, які стосувалися кардинальних моментів історичних взаємин України з Російською імперією, сучасного соціального антагонізму тощо [3, 92-93]. Щодо опозиції “Україна – Російська імперія” думки О. Гриценка та О. Забужко цілком збігаються.

1. 5. 2. Природно, що романтично-міфологічний образ Поета створений передусім поетичним текстом як у ліриці, так і в ліро-епосі. Процес міфологізації постаті Шевченка розпочався від появи його першого “Кобзаря” (1840), котрий містив усього вісім творів. Серед них саме вірш “Перебендя” поклав початок двом авторським образам – народного кобзаря, хранителя історичної пам’яті (з його варіантом – народним оповідачем) і романтичного біблійного пророка (з його варіантами – юродивого, апостола, праведника, мученика). Ці образи поет розбудував далі, створивши їх у двох іпостасях кожного: і як об’єктивованого персонажа, і як суб’єкта викладу, наділеного власним голосом і стилем.

1. 5. 2. 1. Так, *кобзар* виступає об’єктивовано як *персонаж* (у розповіді автора-наратора): як образ народного барда в поемах “Тарасова ніч”, “Мар’яна-черниця”, “Гайдамаки” (Волох), “Невольник” (Степан), “Великий льох” (три лірники). *Голос кобзаря* звучить у стилізаціях народної думи (плач невільників у “Гамалії”, дума Степана в “Невольнику”; у “Хустині”, “У неділеньку у святую...”), народної історичної пісні (“Тарасова ніч”, “Ой літа орел...” у “Гайдамаках”, “Швачка”, “Іржавець”), легенди (“У Бога за дверми лежала сокира...”), весільних пісень (пісні Волоха в “Гайдамаках”, пісні придан у “Мар’яні-черниці”), рекрутських пісень (у “Сові”), чумацьких (“У неділю не гуляла...”), дівочих та жіночих (пісенна лірика) тощо. Голос *народного оповідача* чути в побутових поемах, в яких розповідача зображено літньою бувалою людиною, з народнорозмовними інтонаціями в мові й сільським відліком часу. Він свідок подій, про які розповідає, часом наводячи паралелі із власного життя, повчаючи слухачок, висловлюючи по-християнськи моральний, народний погляд на розповідане.

1. 5. 2. 2. Романтичний *натхнений Богом поет і пророк* об’єктивовані у фрагменті “Перебенді”; це також і Безталанний у “Тризне”, і Шафарик та Ян Гус в “Єретіку”; це й герої віршового оповідання “Пророк” та послання “Марку Вовчку”; це й Алкід у “Неофітах”, Христос у “Подражанії 11 псалму” та в поемі “Марія”. *Пророцький голос* та інтонації чути в ораторському стилі поезій “Чигрине, Чигрине...”, “Холодний Яр”, “Заповіт”, “Давидові псалми”, “Мені однаково...”, у ліричних відступах “Неофітів” та “Марії”, у “подражаніях” пророкам, у вірші “І Архімед, і Галілей...” тощо, в яких образ поета виростає до образу пророка й апостола. Відповідно до генезису цього образу простежуються і його міфологічні витoki: архаїчно-поганський дохристиянський, що його Л. Плющ (див.: [11]), Г. Грабович, О. Забужко вбачають в образі шамана, дуже спопуляризованого Мірчею Еліаде; давньоюдейський – в образі пророка (у суспільній рецепції); христологічний – в іпостасях юродивого, праведника, мученика, апостола (так само в суспільній рецепції).

2. *Комунікативну концепцію* постаті Шевченка докладно розглянуто й застосовано до аналізу в монографії О. Гриценка (див.: [3]). Генезис національних “громадянських” релігій пов’язано з романтичними теоріями етнонаціоналізму початку ХІХ ст.; ці релігії творяться й нині засобами масової комунікації як вагомні чинники суспільно-стабілізаційних процесів.

2. 1. Національні герої, віддалені від сучасності в часі та просторі й сакралізовані масовою свідомістю, відомі саме завдяки масовій комунікації – спершу усній (фольклор), далі – писемно-друкованої (типографські видання) і, нарешті, електронній. В українській масовій свідомості дошевченківського часу побутували герої усного народного епосу – козаки, козацькі ватажки; а з розквітом класичної української літератури героєм почав сприйматися письменник – “бунтівний інтелігент”. І найбільшим культурним героєм цього типу став Тарас Шевченко, “батько нації”, який поєднав риси бунтівного інтелігента з рисами свого попередника – козацького бунтівного громадянина, захисника рідного краю. Унікальність Шевченка, за О. Гриценком, полягає не в унікальності коду, яка насправді мала би стати перепорою комунікативній функції міфу, але “в унікальному за цілісністю й природністю поєднанні поетичної форми з міфологічною концепцією, посиленіх авторовою харизматичною особистістю і тодішньою суспільною потребою саме в такому “народному співцеві” й “національному пророкові” [3, 96]. Наголос на комунікативній універсальності міфу концентрує увагу саме на масовій рецепції, яка тільки й має значення для українського суспільства.

Б. Міфологізація поезії Шевченка

Із сучасним неоромантичним періодом у нашій культурі пов'язаний спалах інтересу до юнгіанської аналітичної психології, яка постала на початку ХХ ст. в контексті неоромантичного зацікавлення давніми еллінськими та мітраїстськими містеріями, скандинавською міфологією, расистською ревізією християнства тощо. Хоча юнгіанське положення про спадкову передачу психічних структур колективного несвідомого, так званих архетипів, і понині залишається дискусійним (див.: [9]), проте сучасна літературна критика, розглядаючи “пом'якшений” варіант терміна *архетип* як “образи, характери, теми та інші літературні феномени, які існують в літературі з часу її виникнення, постійно відновлюючись у її розвитку” [6, 600], пов'язує це поняття зі сталими образами національної ментальності, що передаються з покоління в покоління через мову, ритуал, фольклор. Архетипи – цеглинки *міфу*, котрий ми розуміємо як нарративну модель дійсності, утворену шляхом переосмислення й сакралізації реальних явищ і постатей, модель, що набуває символічного значення і служить парадигмою соціокультурної поведінки людини та основою її ідентифікації зі своєю спільнотою. Цілісний Шевченків міфосвіт може бути визначений як сукупність принаймні трьох *символічно-образних світів*, згрупованих кожен навколо власного міфологічного ядра:

1. *Етноміфологічний космос України* – відгомін язичницького світосприйняття, так і не подоланого до решти християнством, виражений у мовних найменуваннях на означення стихій землі, води, вогню, рослинного і тваринного світів і, нарешті, небесного космосу. Природно, що логіко-семантичний аналіз таких етноміфологем у текстах Т. Шевченка та М. Лермонтова, виконаний Н. Слухай, дає змогу наочно продемонструвати перевагу символічно-міфологічних значень над нейтральними фоново-енциклопедичними (а саме останні фігурують в індивідуальних словниках мови цих поетів, зовсім не відбиваючи справжнього сенсу вживаних ними лексем). Спектр конотацій набагато ширший від запропонованої К.-Г. Юнгом номенклатури архетипів; спрощеною виглядає й леві-стросівська схема бінарних опозицій та їх медіацій (примирень) за реальної наявності тернарних і більше амбівалентних властивостей. Тотальний аналіз змісту “індивідуальних” міфів наочно доводить умовність цього поняття, бо, за висновком дослідниці, креативні можливості автора у сфері символіки обмежені порогом “колективно-міфопоетичного світосприйняття” [13, 354].

Іншим суттєвим складником космосу українського села є антична культура з її міфологією. У часи Шевченка існували відгуки цієї міфології у фольклорі; у літературі ж, і мистецтві загалом, античний міф, остаточно деміфологізований класицизмом (Ю. Лотман), став міжстильовим прийомом алегоризації зображення. Не уник цього процесу й Шевченко-поет, вихованець петербурзької Академії мистецтв. Є. Пеленський ще 1942 р. у праці “Шевченко-клясик: 1855–1861” [10] дійшов висновку про ідейний злам поета, що відбувся в 1853–1855 рр. і виявився в переході від романтичного світовідчуження з його гострими контрастами, налаштованістю на непримиренні соціальні конфлікти до ідеї всепрощення та прагнення спокою, ладу, краси тощо, таких характерних для класицистичного світогляду. Відповідно різко меншає частка народнопоетичних тем і ритмів, а зростає насиченість античними міфологічними образами та класичними ямбічними ритмами. Подібні зміни вбачав і Ю. Шевельов, але тільки щодо 1860-х – початку 1861-х рр. [18]. Та варто, як видається, говорити не про заміну романтизму класицизмом, а про своєрідний шевченківський синтез цих творчих систем, зумовлений поглибленим філософським осмисленням кардинальних проблем людської та власної екзистенції.

М. Шах-Майстренко [17] зазначила деякі нові аспекти проблеми, засадничі категорії української хліборобської ментальності, що сягають прастарого індоєвропейського коріння й успадковані античністю (символіку чисел, характер просторових уявлень, архетипи й опозиції), у протиставленні рисам степової кочівницької культури (опозиція хліборобської / кочівницької ментальності розглядається у працях М. Костомарова, Є. Маланюка, А. Княжинського, І. Лисяка-Рудницького).

2. *Національний міф* формується у процесі етнічної ідентифікації, який розгорнувся в Європі на початку XIX ст.: “Етнос формують не лінії фізичного походження, а чуття неперервності, спільна пам’ять і колективна доля, тобто лінії культурної спорідненості, втілені в самобутніх міфах, спогадах, символах і вартостях, збережених даною культурною одиницею населення” [15, 38]. Українські історики, фольклористи, мовознавці, письменники, а найдієвіше Т. Шевченко стали рушіями цього процесу формування й утвердження національних цінностей та їх піднесення до рангу національних святощів, спільними творцями українського етнонаціонального міфу. 1982 р. свою версію Шевченкового міфу України запропонував Г. Грабович (український переклад – 1991 р.; 2-е вид., виправлене й авторизоване – 1998), а 1997-го – й О. Забужко. На жаль, полемічні виступи у пресі 1990-х рр. із приводу висунутих концепцій були абсолютно неадекватними в суто культурно-цивілізаційному вимірі. А тим часом постмодерна реконструкція історичної науки показала принципову однобічність і суб’єктивність навіть цілком документальної нарації (див. полеміку із цих питань О. Галенка, Н. Яковенко з О. Толочком у часопису “Критика” (1998. – № 11)). Здавалось би, має бути зрозуміло, що Шевченкове заглиблення в історію і звернення в багатьох творах до реальних подій та історичних осіб не виключає певного добору й висвітлення цих подій і характерів задля героїзації або, навпаки, дегероїзації низки постатей. Адже, за В. Топоровим, міфологізація – це “створення семантично багатих, енергетичних і таких, що мають силу прикладу, образів дійсності” [16, 5]. Тому виглядають переконливими теоретичні складники аналізу історіософії Шевченка, які подає Г. Грабович: це метаісторія (у розумінні глибинного сенсу того, що відбувається), колективна пам’ять, яка відображає ставлення народу до певних осіб і подій, а отже, забезпечує колективний горизонт сподівань і потребу в певному міфі, необхідному для національного відродження; нарешті, це функціональна дієвість зображуваного, тобто спонука до активного

національного самоствердження: “Шевченкове відчаклування історії покликане відіграти унікальну, глибинну роль – відродити, вилікувати, визволити народ, стати істинним творцем його духовного відродження” [2, 61]. Отже, щодо поезії поняття міфу та історії не є взаємовиключними. Інша річ, що застосування термінів із поля психоаналізу до символіки історичних подій та персонажів не видається продуктивним.

Іншої думки О. Забужко: дослідниця у своїй монографії 1997 р. витворює системний міф України, який вона приписує Шевченковому авторству. Але тут безпідставно підмінено Шевченків героїзований образ козацтва власною гіпотезою, котру авторка стверджує як даність і яка містить міфологізований образ козаків (і самого поета) як так званих “заложних мерців” – усупереч колективній пам’яті народу, відображеній у козацькому епосі, з яким Шевченко був цілком солідарний. Цю ж гіпотезу утверджує й розвиває М. Назаренко у статтях-коментарях до текстів народних переказів про смерть і похорон Шевченка, уміщених у його книжці 2006 р. [8, 650-653].

3. *Соціальний міф* Шевченка стосується передусім поетової сучасності. Його зміст – центральна тема згаданої монографії Г. Грабовича 1998 р. До аналізу тогочасного суспільства автор вважає за доцільне залучити методи структурної антропології, на основі якої етнологи досліджують структуру й соціальні відносини в первісних суспільствах, що існують, сказати б, усередині архаїчної міфології. Цілковито відсунуто в тінь головний соціальний конфлікт у Шевченкових творах побутової тематики.

О. Забужко у згаданій монографії 1997 р. подає (на відміну від міфу історичного) свіжу й переконливу версію соціального Шевченкового міфу, побудовану на протиставленні України як світлого природного й людського культурного космосу темному хаосу Російської імперії з її хтонічним упиризмом. Протиставлення здійснено на прикладі опозиції образів двох сіл (звичайного російського села і української слободи Острівної на Оренбуржчині в повісті “Близнець”), а також двох столиць – демонічного Петербурга, міста-упиря, збудованого “в ямі” на козацьких кістках, і святого Києва на високих горах; а з нею й опозицій нелюдів (апарату самодержавства) і людей; низького (комічного і брутального) і високого (святого, духовного) тощо. Загалом концентрація оригінальних ідей у тексті О. Забужко надзвичайно висока. Важливим є висновок про перевагу морально-етичного виміру Шевченкового міфу над усіма іншими.

Профетичний аспект соціального й національного міфів пов’язаний з уявленням про “золотий вік” (людства, дитинства, козаччини), який уже був і має знову відбутися у прийдешньому через міленарне завершення історії людства, котре стверджує Г. Грабович і заперечують Т. Мейзерська (наголосивши на утопічності художнього мислення Шевченка [7, 82-85]) та О. Забужко (покладаючи надію на християнський екуменізм або на універсальне християнсько-моральне “преображення” [5, 167]).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Горський В.* Історія української філософії: Курс лекцій. – К.: Наук. думка, 1996.
2. *Грабович Г.* Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К.: Часопис “Критика”, 1998.
3. *Гриценко О.* “Своя мудрість”: Національні міфології та “громадянська релігія” в Україні. – К.: УЦКД, 1998.
4. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К., 1993.
5. *Забужко О.* Шевченків міф України: спроба філософського аналізу. – К.: Абрис, 1997.
6. *Зубрицька М.* Термінологічний словник // *Антологія* світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996.
7. *Мейзерська Т.* Проблеми індивідуальної міфології: Міфотворчість Т. Шевченка: Монографія. – Одеса, 1997.

8. *Назаренко М.* Поховання на могилі: (Шевченко, якого знали). – К.: Сварог, 2006.
9. *Нолл Р.* Арийский Христос: Тайная жизнь Карла Юнга / Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1998.
10. *Пеленський Є.* Шевченко-клясик (1855–1861) // *Українська книга: Книгознавчий річник. Річник IV*, 1940. – Краків; Львів, 1942.
11. *Плющ А.* Шаманна поетика Шевченка // *Філософська і соціологічна думка*. – 1992. – № 6-7.
12. *Прицак О.* Шевченко-пророк // *Світи Тараса Шевченка*. – Нью-Йорк...Львів, 1991. – Т. 1 (ЗНТШ. Т. 214).
13. *Слухай Н. (Молотаєва).* Художественный образ в зеркале мифа этноса: М. Лермонтов, Т. Шевченко / КНУ. – К.: [б. в.], 1995.
14. *Смілянська В.* “Кров ворожа” – містика чи реальність? (До проблеми містицизму в Шевченка) // *Тридцять друга наукова шевченківська конференція 21–22 травня 1998 р. Матеріали*. – Луганськ, 1998.
15. *Сміт Е.-Д.* Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994.
16. *Топоров В.* Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. Избранное. – М.: Издательская группа “Прогресс” – “Культура”, 1995.
17. *Шах-Майстренко М.* Шевченко і антична культура. – К.: Фахівець, 1999.
18. *Шевельов Ю.* 1860 рік у творчості Тараса Шевченка // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Л., 1992. – Т. 224.

Отримано 1 квітня 2015 р.

м. Київ

